સહાયક—

પીજોજ નિવાસી

શેઠ રવચંદભાઇ કપુરચંદના પુત્ર શેઠ ભેસાગભાઈ

વડોદરા—લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિ. પ્રેસમાં વિઠ્ઠલભાઈ આશારામ
ઠક્કરે પ્રકાશક માટે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તા. ૬-૨-૨૧

દ્વારા મોક્ષ મેળવવા માટે સરખી રીતે અધિકારી છે, ન્યૂનાધિકના ભેજ નહિ. ધર્મ કોઇનો વેચાણ નથી કે અમુક જાતિમાં જ હોઇ શકે, બીજામાં નહિ. જે લોકો તેનાં સાધનોને સંપાદન કરી તેને અનુકુળ વર્તન કરે, તે સૌ જરૂર ધર્મને પ્રાપ્ત કરી શકે એમાં કંઇ પણ નવાઇ જેવું છેજ નહિ. આવી રીતે નિડરપણે અને નિષ્પક્ષપાતથી કોઇ પણ પ્રતિપાદન કરવાવાળો હોય તો કેવલ જૈનધર્મ જ છે. આવા પ્રકારનો ઉદાર ભાવ ઉચ્ચ કોટીમાં પહોંચેલા આત્મા સિવાય બીજાઓના મનોમન્દિરમાં ક્યાંથી હોઇ શકે ! જૈનદર્શનમાં જે જે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, તે તે પદાર્થોનું બારિક રીતિથી અવલોકન કરવાની સાથે જો તેને પ્રવૃત્તિમાં મૂકવામાં આવે તો હું નથી ધારી શકતો કે તેઓનું અધઃપતન થઇ શકે.

વળી એવો કોઇ પણ પદાર્થ નથી કે—જે જૈનદર્શનમાં ન હોય અને અન્યત્ર હોય. અહીં તો ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, જ્યોતિષ, વૈદક, ચંપૂ, નાટક કથાનક, ઐતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરે દરેક વિષયના ગ્રન્થો વિદ્યમાન છે. છતાં પોતાના પ્રમાદને લઇને કેટલાક જૈનો બીજાઓનો જ કેવલ આશ્રય લેવા પ્રયત્ન કરે છે. તે લોકો પોતાના ઘરમાં ચારે ખુણામાં રાખેલ ધનને કાઢવાની આળસને લીધે બીજાઓને ત્યાં વ્યાજે લેવા જતાં જેવા પ્રકારની હાસ્ય પાત્રતા ધારણ કરે છે, તેના કરતાં પણ અધિક હાસ્યપાત્રતા તે લોકોની સમજવી જોઇએ. માટે દરેક મહાનુભાવને ખાસ કરી ભલામણ કરવામાં આવે છે કે—જૈન દર્શનનો અનુભવ કરવા ભાગ્યશાલી બનો અને સાથે સાથે એમ પણ સમજાવવું જરૂરનું છે કે જૈનદર્શનના અવલોકનમાં સ્યાદ્વાદ, નયવાદ અને સપ્તભંગી આ ત્રણ તત્ત્વો ઘણાજ ઉપયોગી છે, જ્યાં સુધી આ ત્રણનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી જૈન દર્શ-

શુદ્ધિપત્ર.

પૃ૦	પં૦	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૧	૧	માહનંદપદમ્	મહાનંદપદમ્
૧૦	૧૬	નયસ્વરૂપ પરાર્થાધિગમ	નયસ્વરૂપપરાર્થાધિગમ
૧૬	૨૬	અને જેનો આકાર કંબુ ગ્રીવાદિવાળો હોય તે ઘટ કહેવાય આ પ્રથમ પ્રકાર	•
૨૦	૧૭	અસત્વ આદિની	અસત્વ
૨૨	૪	પ્રવૃતિએ	પ્રવૃતિઓ
૨૪	૨૨	વ્યધિકરણધર્માવચ્છિન્નાભાવે	વ્યધિકરણધર્મા-વચ્છિન્નાભાવ
૨૯	૧૬	તો	•
૩૧	૧૯	થઇ	•
૩૮	૨૪	એકમ	એમ
૩૯	૨૨	અને	એનેજ
૪૦	૩	અનેકાન્ત	અનેકાન્ત
૪૧	૧૮	નીલમુત્પન્નં	નીલમુત્પલં
૪૪	૧૯	એઓનું	તેઓનું
૪૮	૩	અત્યન્ત યોગવ્યવછેદના	અત્યન્તાયોગવ્યવછેદના
૪૮	૭	એ પ્રકારનો	એવકારનો
૫૨	૧	પંચ શબ્દનો	પાંચ અવયવનો
૫૨	૨૧	ઘટમાં સત્વ	ઘટમાં અસત્વ
૫૪	૨૪	શ્વાસાદિ પર્યાયોની માફક ઘડામાં અસત્વતો	શ્વાસાદિપર્યાયોની માફક ઘટપર્યાયથી પણ ઘડામાં અસત્વ માનવામાં આવે તો
૭૧	૨૨-૨૪	ઉપાદાનોપાદેય	ઉપાદાનોપાદેય

જડમાં થાય છે, અને આત્માના અનંતસ્વરૂપ-ઉપયોગરૂપ હોય તેનો ચેતનની અંદર સમાવેશ થાય છે.

આવી રીતે દ્રવ્યતત્વના નવે ભેદો ચેતન અને જડ[માં] અન્તર્ગત થઇ જાય છે. હવે બીજું તત્વ છે ગુણ. આ ગુણ ચોવીસ ભેદે અર્થાત્ ચોવીસ પ્રકારના ગુણો માનવામાં આવ્યા છે. તે પણ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ હોવાથી દ્રવ્યતત્વથી જુદાં ગણી શકાય તેમ નથી. સુતરાં, દ્રવ્યતત્વનો જેમાં સમાવેશ થાય છે, તેમાં ગુણનો પણ સમાવેશ સહજ જાય છે.

ત્રીજું તત્વ છે કર્મ. આ કર્મ ઉત્ક્ષેપણાદિ પાંચ પ્રકારે છે. તે પણ જીવ-અજીવની ક્રિયારૂપ હોવાથી અને જીવાજીવ સાથે તેનો તાદાત્મ્યસંબંધ હોવાથી તેને જીવાજીવ (ચેતન-જડ) થી જુદાં ગણી શકે તેમ નથી.

ચોથું અને પાંચમું તત્વ છે સામાન્ય અને વિશેષ. આ બન્ને તત્વો તો દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્યથી પૃથક્ ગણી શકાય તેમ છેજ નહિ. કારણ કે-દ્રવ્યનો સ્વભાવજ સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ છે અને જ્યારે દ્રવ્યનોજ જડ અને ચેતનમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; ત્યારે સામાન્ય અને વિશેષનો પણ તેમાં સમાવેશ સ્વતઃ થઇ જાય છે.

છઠ્ઠું તત્વ છે સમવાય. આ સમવાય પણ દ્રવ્યાદિકના તાદાત્મ્યથી અલગ નથી. અને દ્રવ્યાદિકનું તાદાત્મ્ય પણ દ્રવ્યાદિક રૂપ છે. હવે દ્રવ્યાદિકનો સમાવેશ જડ-ચેતનમાં થવાથી સમવાયનો પણ અન્તર્ભાવ જડ-ચેતનમાંજ સમજવો અર્થાત્ જડ તાદાત્મ્યસ્વરૂપ સમવાયનો જડમાં અને ચેતનતાદાત્મ્યસ્વરૂપ સમવાયનો ચેતનમાં સમાવેશ સમજવો જોઇએ.

બીજો પ્રકાશ.

પ્રથમ પ્રકાશમાં આપણે ટૂંકામાં પણ, સપ્તભંગીની આવશ્યકતા જોઇ ગયા છીએ. હવે એ સપ્તભંગીમાં ન્યૂનાધિક ભંગ સંબંધી આક્ષેપના પરિહારપૂર્વક સપ્તભંગીનું સ્થાપન કરવું જરૂરનું હોઇ, આ પ્રકાશમાં તેનું સ્થાપન કરવામાં આવશે.

સપ્તભંગીનું સામાન્ય લક્ષણ આ છે—" જીવ કે અજીવ પદાર્થ પૈકીના કોઇપણ એક પદાર્થમાં રહેલા સત્ત્વ–અસત્ત્વ–જ્ઞેયત્વ–વાચ્યત્વ–નિત્યત્વ–અનિત્યત્વ–સામાન્ય–વિશેષત્વાદિ અનેક ધર્મોમાંથી પ્રત્યેક ધર્મ સંબંધી પ્રશ્નનું અવલંબન કરીને તથા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અવિરૂદ્ધ એવા વિધિ–પ્રતિષેધરૂપ નાના ધર્મ વિષયક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરાવનારા અને સ્યાત્ પદથી ચિહ્નિત સાતવાક્યોના સમુદાયને સપ્તભંગી કહેવામાં આવે છે." અને આજ સપ્તભંગીનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

કહેવાનો મતલબ કે—એકજ વસ્તુની અંદર રહેલા જે અનેક ધર્મો, તેમાંથી પ્રત્યેક ધર્મ સંબંધી પ્રશ્નનું અવલંબન કરીને તથા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અવિરૂદ્ધ અને વ્યસ્ત–સમસ્તરૂપ જે વિધિ–નિષેધ ધર્મો, તેના કથનાનુકૂળ અને સ્યાત્ પદથી લક્ષિત એવા સાત પ્રકારના વચન–પ્રયોગને સપ્તભંગી કહેવામાં આવે છે. સપ્તભંગી (સાત ભાગાઓ) ના નામો આ છે.—

હોય, તે જીવ કહેવાય. ' આવું લક્ષણ કરવામાં अतिव्याप्ति દોષ આવે છે, કારણ કે—જીવને છોડી અલક્ષ્ય—જે પુદ્ગલ; તેમાં પણ આ લક્ષણ જાય છે, કેમકે પુદ્ગલ પણ પરિણામી હોય છે. માટે આ લક્ષણ ઠીક ન કહેવાય.

अव्याप्ति દોષ એ લક્ષણમાં કહેવામાં આવે છે કે—જે લક્ષણ, લક્ષ્યના એક ભાગમાં રહે; સર્વમાં ન રહે. જેમ—'કેવલજ્ઞાનવાળો હોય, તે જીવ કહેવાય. ' આ લક્ષણ ભવસ્થ કેવલી (સયોગીકેવલી અને અયોગીકેવલી) અને સિદ્ધના જીવોમાં પણ રહે છે, પરન્તુ છદ્મસ્થ જીવમાત્રમાં રહેતું નથી. અત એવ તે લક્ષણ अव्याप्ति દોષવાળું કહી શકાય.

असंभव દોષ એ લક્ષણમાં કહેવામાં આવે છે કે—જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં બિલકુલ ન રહે. જેમ—'ચૈતન્યરહિત હોય, તે જીવ કહેવાય.' આ લક્ષણ કોઇ પણ જીવરૂપ લક્ષ્યની અંદર નહિ રહેતું હોવાથી, असंभव દોષવાળું કહેવાય છે, કારણ કે—ચૈતન્યરહિત તો કોઇ જીવ હોયજ નહિ.

અતએવ ઉપર્યુક્ત ત્રણે દોષોથી રહિત જે લક્ષણ હોય, તેજ શુદ્ધ લક્ષણ કહી શકાય—જેમ ' उपयोगवत्वं जीवस्य लक्षणम् ' ઉપયોગ વાળો હોય, તે જીવ કહેવાય. ' આ લક્ષણમાં ઉપર્યુક્ત ત્રણ દોષો પૈકી એક પણ દોષ આવતો નથી.

આ પ્રસંગે એક એ વાત પણ કહેવી જરૂરની છે કે—સામાન્ય લક્ષણો બે પ્રકારના હોય છે—૧ તત્સ્થ લક્ષણ અને ૨ અતત્સ્થલક્ષણ

तत्स्थलक्षण એ છે કે—જે લક્ષણ, લક્ષ્યની અંદર તેનું સ્વ-

તી, કરીને બીજાઓની વ્યાવૃત્તિ કરે. જેમ— ' ઉપયોગવાળો
જાય, ' ' ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો અગ્નિ કહેવાય, ' આ લક્ષણો
અગ્નિની અંદર રહીને બીજા અજીવાદિકની વ્યાવૃત્તિ

માત્મ્યલક્ષણ એ છે કે—જે લક્ષણ, લક્ષ્યમાં કાયમ નહિ રહી
નું લક્ષ્યને ઓળખાવે, અને બીજાથી વ્યાવૃત્તિ કરાવે. જેમ—
દેવદત્તઃ તથા દણ્ડિકલત્તપદવી અર્થાત્—' દેવદત્ત દંડ-
, ' ' અટાવાળો તપસ્વી છે. ', આ લક્ષણે ' ઉપયોગ '
લક્ષ્યમાં કાયમને માટે રહેતાં નથી, પરન્તુ લક્ષ્ય-દેવદત્ત
રથી, તેની ઓળખાણ કરાવવા પૂર્વક અસદ્ભુ-અન્ય-લોકો-
વૃત્તિ બરાબર કરાવે છે. માટે આવાં લક્ષણોને અતાત્મ્ય
કહેવામાં આવે છે.

પ્રસંગોપાત લક્ષણો સંબંધી આટલો ખુલાસો કર્યા પછી હવે
પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવીએ—

આ બીજા પદાર્થની શરૂઆતમાં સપ્તભંગીનું જે લક્ષણ
ામાં આવેલું છે, તેની અંદર ખાસ કરીને આ બે વિશે-
ષણો વાક્યોનું વધારે ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે— એક
માં રહેલા ' અને ' સાત વાક્યનો સમુદાય, ' આ બન્ને
ખાસ કરીને વધારે ઉપયોગી છે. ઘટાદસ્તિ ઘટો
ઘટ છે, ઘટ નથી. આવાં ભિન્ન ધર્મોને બતાવનારાં વા-
' અતિવ્યાપ્તિ ' દોષ નિવારણને માટે ' એક પદાર્થમાં
' એ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. અને ઘટઃ સ્યાદસ્તિ
ાસ્તિ ' કથંચિત્ ઘટ છે, કથંચિત્ નથી, ' આવાં બે ઘટ
અંદર લક્ષણના જવાથી, ' અવ્યાપ્તિ ' દોષ નિવારવા

અસ્તિત્વની સાથે સર્વથા નાસ્તિત્વનો વિરોધ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. આજ કારણથી સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે સંશયને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અહિં એ શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે—" પહેલાં બતાવેલ સપ્તભંગી તો ત્યારેજ માની શકાય, કે જ્યારે સંશયવિષયીભૂત સાત ધર્મો સિદ્ધ થતા હોય. પરંતુ તેમ તો થતું નથી. કારણ કે સાતથી અધિક ધર્મો પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ—

स्यादस्त्येव । स्यान्नास्त्येव । स्यादस्ति नास्ति च ।

આ ત્રણભંગો પ્રથમ બતાવવામાં આવ્યા છે, તેની માફક

स्यादस्त्येव स्यादस्ति नास्ति च । स्यान्नास्त्येव स्यादस्ति नास्ति च ।

આ બે ભંગો અધિકતયા માનવા જોઈએ. આમાં ત્રણ તો પ્રથમની માફક છે, અને ચોથામાં બે સત્ત્વ અને એક અસત્ત્વ આ ત્રણ ધર્મો વિષયીભૂત છે. તેમ પાંચમામાં બે અસત્ત્વ અને એક સત્ત્વ આ ત્રણ ધર્મો વિષયીભૂત છે. આ પાંચ ભાંગાઓ અને સ્યાદવક્તવ્ય વિગેરે ચાર એમ જ્યારે કુલ નવ ભાંગા પણ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી સપ્તભંગી ન કહેતાં, તેને નવભંગી કેમ ન કહેવી જોઈએ ? "

પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી નથી. કારણ કે—એકજ વસ્તુની અંદર એક ધર્મના આલંબનથી સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયને લઈને બે સત્ત્વ અને પરસ્વરૂપાદિચતુષ્ટયને લઈને બે અસત્ત્વને રહેવાનો સંભવજ નથી. કિન્તુ સ્વસ્વરૂપથી એકજ સત્ત્વ અને પરસ્વરૂપથી એકજ અસત્ત્વ રહે છે. પરંતુ બન્નેને રહેવાનો અવકાશ નથી. કેવી રીતે ? જૂઓ—

સત્ત્વ-અસત્ત્વરૂપ ઉભયને પ્રતિપાદન કરવામાં 'અસ્તિ' 'નાસ્તિ' રૂપ પ્રત્યેક શબ્દનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી ધર્માન્તર તરીકે અવક્તવ્યપણાને પ્રતિપાદન કરવા માટે 'અવક્તવ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને જ્યારે અવક્તવ્યપણું ધર્માન્તરજ છે ત્યારે પાંચમાની અંદર બે સત્ત્વની, છઠ્ઠાની અંદર બે અસત્ત્વની અને સાતમાની અંદર બે સત્ત્વ તથા બે અસત્ત્વની જે શંકા કરી છે, તે અસ્થાનેજ છે. અર્થાત્ આ શંકાની જરૂરત રહેતી નથી.

આટલું કહ્યા પછી, હવે આપણે પ્રત્યેક ભાંગાનો સામાન્ય અર્થ તપાસીએ.

પ્રથમ ભાંગાની અંદર સત્ત્વ રૂપ ધર્મની પ્રધાનતા સમજવાની છે. તેમ તેની સાથે અસત્ત્વ આદિ બીજા ધર્મોની ગૌણતા પણ અવશ્ય સમજવી જોઈએ. કિન્તુ અસત્ત્વાદિ ધર્મોનો બિલકુલ અભાવ છે, ગૌણરૂપે પણ રહેવાનો અવકાશ છેજ નહિં, એમ તો નજ સમજવું. કારણ કે એમ માનવાથી તો મિથ્યા—એકાન્તપક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

બીજા ભંગની અંદર અસત્ત્વ આદિની પ્રધાનતાએ સત્તા માનવી અને તેની સાથે સત્ત્વ આદિ ધર્મોની ગૌણતા સમજવાની છે. પરંતુ સત્ત્વાદિ ધર્મોનો બિલકુલ અભાવ તો નજ સમજવો.

ત્રીજા ભંગમાં ક્રમાર્પિત બન્ને ધર્મોની પ્રધાનતા અને પ્રત્યેક સત્ત્વ—અસત્ત્વની ગૌણતા સમજવાની છે.

ચોથામાં અવક્તવ્યત્વ રૂપ ધર્માન્તરની પ્રધાનતા અને બીજા ધર્મોની ગૌણતા છે.

ઘટના ઉચ્ચારણમાત્રથી ઘટ–પટરૂપ ઉભયનો બોધ માનવામાં આવે, તો જે મનુષ્યને તે બન્ને વસ્તુ (ઘટ–પટ) ની જરૂરત હોય, તેને તો માત્ર 'ઘટ'નું ઉચ્ચારણ કરવાથીજ કામ સરવું જોઈએ, અને પટ પદનું ઉચ્ચારણ નિષ્ફળ નિવડવું જોઈએ. તેમ પટ શબ્દના ઉચ્ચારણ માત્રથી જેને ઘટ–પટ બન્નેની જરૂરત હોય, તેને બન્નેનો બોધ થવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી અને બન્નેનું ઉચ્ચારણ કરવું પડે છે. એવીજ રીતે પ્રકૃતમાં પણ પ્રત્યેક સત્વ અને અસત્વની અપેક્ષાથી ક્રમાર્પિત સત્વાસત્વરૂપ ઉભયને અવશ્ય ભિન્ન માનવા જોઈએ. અન્યથા, કેવલ अस्ति પદના ઉચ્ચારણ માત્રથીજ સત્વાસત્વરૂપ ઉભયનો બોધ થવાની આપત્તિ આવી પડે છે. અને તેમ થવાથી नास्ति પદનું ઉચ્ચારણ પણ નકામું થઈ પડશે. તેમ કેવલ नास्ति પદના ઉચ્ચારણ માત્રથી સત્વાસત્વરૂપ ઉભયનો બોધ થવાની આપત્તિ આવી પડશે. અતએવ આવા દોષોથી બચવાને માટે એકજ ઉપાય છે. અને તે એ કે–પ્રત્યેક સત્વાસત્વની અપેક્ષાથી ક્રમાર્પિત સત્વાસત્વરૂપ ત્રીજા ભાંગાને પૃથક્ રીતે માનવો જોઈએ.

હવે આ વાત આપણે લૌકિક દૃષ્ટાન્તદ્વારા તપાસીએ.

જેમ પ્રત્યેક મોતીની અપેક્ષાથી મોતીની માળા અલગ વસ્તુરૂપે મનાય છે અને પ્રત્યેક પુષ્પની અપેક્ષાથી પુષ્પની માળા જુદી રીતે અનુભવવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે અહિં પણ પ્રત્યેકની અપેક્ષાથી ક્રમાર્પિતસત્વાસત્વરૂપ ઉભયને અવશ્ય અલગ માનવું જોઈએ.

હવે ચોથા ભાંગા સંબંધી વિચાર કરીએ.

અહિં પ્રારંભમાં એ શંકા ઉભી થાય છે કે—"ક્રમાર્પિત સત્વાસત્વરૂપ ઉભયને પ્રતિપાદન કરવાવાળા ત્રીજા ભાંગાની અપેક્ષાથી

સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ઉભયને પણ કથંચિત્ ભિન્ન માનવું જોઇએ. આ વાતનું પ્રતિપાદન પહેલાં સ્પષ્ટપણે કરવામાં આવ્યું છે, એટલે પુનરુક્તિના દોષમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.

તથા ઉભયથી વિલક્ષણ ધર્માન્તરરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ માનવું જોઇએ. જેમ બદામ, સાકર, ગુલાબનાં ફુલ, વરીયાળી, કાળાં મરી, ઇલાયચી, વિગેરે અનેક વસ્તુના સમુદાયથી જે ઠંડાઇ બનાવવામાં આવે છે, તેની અંદર પ્રત્યેક વસ્તુ હોવા છતાં પણ સર્વથી વિલક્ષણ જાત્યન્તર (ઠંડાઇ) ના નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે પ્રકૃતમાં પણ સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ઉભયથી વિલક્ષણ જાત્યન્તરરૂપ વસ્તુના સ્વરૂપને અવક્તવ્ય શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

બીજું કેવલ જાત્યન્તરપણું પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી. કેમકે–તેજ ઠંડાઇની અંદર બદામ–સાકર વિગેરે પ્રત્યેક વસ્તુનો રસનાદ્વારા અનુભવ થવાથી એક એક વસ્તુ પણ અલગ માનવી જોઇએ. એવી રીતે અવક્તવ્યરૂપ જાત્યન્તરની માફક કથંચિત્ સત્ત્વ અને કથંચિત અસત્ત્વને પણ પૃથક્ માનવું જોઇએ.

આવા પ્રકારની શૈલીથી ઉપર બતાવેલી દરેક શંકાનું સમાધાન થઇ જાય છે. પ્રસ્તુતમાં ઉપર્યુક્ત સાત ધર્મોની સિદ્ધિ થવાથી સંશયો પણ સાતજ છે. એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. અને જ્યારે સંશયો સાત સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે તેનું નિરાકરણ કરવામાં કારણભૂત જિજ્ઞાસાઓ પણ સાતજ છે. અને જિજ્ઞાસાઓ સાત પ્રકારની હોવાથી તેને દૂર કરવાના કારણભૂત પ્રશ્નો સાતજ ઉપસ્થિત થાય છે અને જ્યારે પ્રશ્નો સાત થાય, ત્યારે તેના ઉત્તરો પણ સાત પ્રકારેજ આપી શકાય. બસ આનું નામજ સપ્તભંગી છે.

इति द्वितीयः प्रकाशः

ની સાથે અભેદની મુખ્યતાને લઈને અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિક નયનો આશ્રય કરીને અથવા ધર્મ-ધર્મીના અભેદની મુખ્યતાના અવલંબનથી કિંવા કથંચિત્ ભિન્ન ધર્મ-ધર્મીની અંદર પણ અભેદનો ઉપચાર કરવાથી અભેદ રૂપે એક કાલમાં પ્રતિપાદન કરવાવાળું જે વાક્ય હોય, તે સકલાદેશ કહેવાય છે"

વિકલાદેશ. " પ્રમાણસિદ્ધ અનન્તધર્મવાળી વસ્તુના કોઈ પણ એક ધર્મને કાલાદિ આઠની સાથે ભેદવૃત્તિની પ્રધાનતાને લઈને અર્થાત્ પર્યાયાર્થિક નયનો આશ્રય કરવાથી અથવા ધર્મ-ધર્મીની અંદર કથંચિત્ ભેદ માનવાથી કિંવા ભેદનો ઉપચાર કરવાથી અનુક્રમે પ્રતિપાદન કરવાવાળું જે વાક્ય હોય, તેનું નામ વિકલાદેશ છે. "

ઉપર્યુક્ત સકલાદેશ અને વિકલાદેશનાં લક્ષણોમાં 'ક્રમ' 'યૌગપદ્ય' 'કાલાદિ આઠ' વિગેરે જે શબ્દો બતાવવામાં આવેલા છે, તેનું સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ તપાસીએ.

क्रम—यौगपद्य. જ્યારે સત્ત્વ તથા અસત્ત્વાદિ ધર્મોને કાલાદિની સાથે ભિન્નતા બતાવવાની ચાહના થાય, ત્યારે **अस्तित्वादि** રૂપ એક શબ્દનું **नास्तित्वादि** અનેક ધર્મોનો બોધ કરવામાં સામર્થ્ય ન હોવાને લીધે તેને ક્રમથી જે કહેવામાં આવે, તેનું નામજ ક્રમ છે. જ્યારે તેજ વસ્તુના **सत्त्वासत्त्वादि** ધર્મોને કાલાદિની સાથે અભેદ રૂપે પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે એકજ **अस्ति** શબ્દ વડે **सत्त्वादि** રૂપ એક ધર્મના બોધન રૂપે એકરૂપતાને પ્રાપ્ત થયેલા જે સકલ ધર્મો, તેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાનો સંભવ હોવાથી યૌગપદ્ય કહેવામાં આવે છે.

कालादि आठ. કાલાદિ આઠનાં નામો આ છે—કાલ,

અહિં એક શંકાને અવકાશ મળે છે. અને તે એ કે–સંસર્ગ અને સંબંધ એ બે જુદા કેમ બતાવવામાં આવ્યા. કારણ કે એ બેનો અર્થ તો એકજ છે. આનો ઉત્તર એ છે કે–સંસર્ગ અને સંબંધમાં કંઈક વિશેષતા રહેલી છે. એટલે કે કેથંચિત્ તાદાત્મ્ય લક્ષણું સંબંધની અંદર અભેદની પ્રધાનતા અને ભેદની ગૌણતા છે. અને સંસર્ગની અંદર ભેદની પ્રધાનતા અને અભેદની ગૌણતા સમજવાની છે. આટલાજ કારણથી સંસર્ગ અને સંબંધ એ બેને જુદા બતાવવામાં આવેલા છે.

૫ ઘટોસ્તિ એવા જ્ઞાનની અંદર અસ્તિત્વ પ્રકાર છે, અને ઘટ વિશેષ્ય છે. આવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવવાનો ઉપકાર જેમ અસ્તિત્વ કરી શકે છે, તેવીજ રીતે બીજા અનન્ત ધર્મોમાં પણ તેવોજ ઉપકાર કરવાપણું હોવાથી અર્થાત્ ઉપકારને લઈને અભેદવૃત્તિ માનવામાં આવે છે.

૬ ઘડાની અંદર જે અંશને લઈને અસ્તિત્વ રહેલ છે, તેજ અંશને લઈને નાસ્તિત્વાદિ બીજા ધર્મો પણ રહેલા છે. પરન્તુ એમ ન સમજવું કે–ઘડાના કંઈ દેશને લઈને અસ્તિત્વ છે અને પૃષ્ઠદેશમાં નાસ્તિત્વાદિ બીજા ધર્મો રહેલા છે. આ ગુણિદેશને લઈને અભેદવૃત્તિ સમજવી.

૭ જે ઘટદ્રવ્ય રૂપ અર્થ અસ્તિત્વરૂપ ધર્મનો આધાર છે, તેજ ઘટદ્રવ્યરૂપ અર્થ, નાસ્તિત્વાદિ બીજા અનન્ત ધર્મોનો પણ આધાર હોવાથી અર્થની સાથે અભેદવૃત્તિ સમજવી.

૮ જે અસ્તિ શબ્દ, અસ્તિત્વરૂપ ધર્મવાળી વસ્તુનો વાચક છે, તેજ અસ્તિ શબ્દ બીજા અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુનો પણ વાચક હોવાથી શબ્દની સાથે અભેદવૃત્તિ સમજવી.

૬ ગુણિદેશની પણ અનેક ગુણોની સાથે ભિન્નતા રહેલી છે. અને જો ભિન્નાર્થ ગુણોની પણ અભેદવૃત્તિ માનવામાં આવે, તો ગુણિદેશમાં પણ અનેકતાનો પ્રસંગ આવી જાય, માટે ગુણીદેશની સાથે પણ અભેદવૃત્તિ ન માનતાં ભેદવૃત્તિ માનવી જોઈએ.

૭ નાના ધર્મોના આધારભૂત અર્થનું પણ નાનાપણું માનવું જોઈએ, એમ છતાં પણ જો ન માનવામાં આવે, તો નાનાગુણોના આધારભૂત અર્થમાં એકત્વ આવવાથી ગુણોમાં પણ એકત્વનો પ્રસંગ પર્યાયાર્થિકનયના મત પ્રમાણે આવવાનો, માટે ગુણોની ભિન્નતાને લઈને આધારભૂત અર્થમાં પણ ભિન્નતા માનવી જોઈએ.

૮ શબ્દો પણ અર્થના ભેદને લઈને ભિન્ન રૂપે માનવામાં આવે છે અને જો અર્થના ભેદને લઈને શબ્દો ભિન્ન ન માનવામાં આવે, તો સર્વ ગુણોની વાચકતા એક જ શબ્દમાં આવવાનો સંભવ રહે છે તેની સાથે ભિન્ન શબ્દોની નિરર્થકતા પણ થઈ જશે. માટે અર્થના ભેદથી શબ્દ પણ અવશ્ય ભિન્નત્વ માનવા જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવાથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે—એક વસ્તુની અંદર પર્યાયાર્થિકનયના મત પ્રમાણે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોનો મુખ્યતયા અભેદનો સંભવ ન હોવાથી કાલાદિ આઠની સાથે ભિન્ન એવા અસ્તિત્વાદિ ગુણોનો પણ ઉપચારથી અભેદવૃત્તિ માનવી જોઈએ. તેમ ભેદ ગૌણના આશ્રય કરવાથી કાલાદિ આઠની સાથે અસ્તિત્વાદિગુણોને પર્યાયાર્થિકનયના મત પ્રમાણે મુખ્યતયા ન માનવી અને ક્રમ કહેવામાં આવે છે.

હવે સપ્તભંગીદ્વારા પ્રત્યેક ભંગનું સ્વરૂપ તપાસીએ—

" स्यादस्त्येव सर्वमिति सद्रूपकल्पनाविभजनेन प्रथमः भंगः । "

આ લક્ષણમાં 'સ્યાત્' અવ્યય અનેકાન્ત અર્થનો દ્યોતક છે—અનેક ધર્મનો પ્રકાશક છે. ઉપર્યુક્ત લક્ષણનો અર્થ આ છે—

કથંચિત્ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપે સદંશ (વિધિઅંશ) નું પ્રધાનતાથી અને બીજા નિષેધઅંશનું ગૌણતાથી પ્રતિપાદન કરવું. અર્થાત્ નિષેધઅંશમાં ઉદાસીનતા ધારણ કરવી, પરન્તુ તેનું એવું ખંડન ન કરવું કે-વિધિ સિવાય બીજા નિષેધ વિગેરે છે જ નહિ.

પ્રથમ ભંગનો આ શબ્દાર્થ છે. આનો પરમાર્થ જોવા જઈએ તો અર્થ હોઈ શકે કે—બીજા ધર્મોનો નિષેધ નહિ કરતાં કથંચિત્ સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ રૂપ ચતુષ્ટય વડે વિધિઅંશનું પ્રતિપાદન કરવું. આ લક્ષણનો ટુંકો આકાર કરીએ તો માત્ર આટલોજ બને છે કે—स्यादस्त्येव घटः અર્થાત્ કથંચિત્ ઘટ [illegible]ન છે.

બીજા ભંગનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે—

" स्यान्नास्त्येव सर्वमिति पर्युदासकल्पनाविभजनेन द्वितीयो भंगः "

અર્થાત્-કથંચિત્ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપે અસદંશ (નિષેધઅંશ)નું પ્રતિપાદન કરવું, અને બીજા સદંશાદિ(વિધિઅંશાદિ) નું ગૌણતયા પ્રતિપાદન કરવું, (વિધિ આદિ અંશમાં ઉદાસીનતા ધારણ કરવી, પરન્તુ ખંડન કરવું નહિં) તે બીજો ભંગ છે.

તે તો વસ્તુજ ન કહેવાય. જેમ ' [illegible]નો પુત્ર, આકાશ પુષ્પ, સસલાનું શિંગડું ' એનું અસ્તિપણું નથી તો તે વસ્તુ પણ નથી [illegible] અંદર [illegible] [illegible] ગર. સ્યાદ્વાદ આ [illegible] અત્યન્તાભાવ [illegible] અહિંઆ એ [illegible]

[illegible] ' જ્ઞાનમય ગુણાત્મક [illegible] ક્રિયાની [illegible] [illegible] અધિકરણ [illegible] અભાવ નથી કિન્તુ જડ પણ [illegible] બનશે. અને [illegible] આ ઠેકાણે [illegible] અથ શબ્દને અહીંઆ [illegible] પણ ઘટના અધિ- કરણ [illegible] નહિ આવી શકે. કિંતુ [illegible] પ્રાતયોગી પદાર્થ થશે અને [illegible] સપૂર્ણ લક્ષણ થઈ ગયું સમજવું.

[illegible] અંદર અસ્તિ- [illegible] અભાવ નાસ્તિ- [illegible] અંદર પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટ- [illegible] અભાવરૂપ નાસ્તિત્વ [illegible] પ્રતિયોગિપણું અસ્તિત્વની [illegible] દાખવાયું થયું."

જો કે સ્યાત્ શબ્દથી સામાન્યરૂપે અનેકાન્તપણાએ કરીને અસ્તિત્વરૂપ અર્થનો બોધ થઇ શકે છે તો પણ વિશેષરૂપથી અસ્તિત્વરૂપે અસ્તિત્વના બોધ માટે અસ્તિ શબ્દના પ્રયોગની પણ જરૂર છે.

બીજું એ પણ છે કે—શબ્દની શક્તિ તો સામાન્યનોજ બોધ કરાવવાની છે. એથી કરીને વિશેષ બોધને માટે 'અસ્તિ' વિગેરે શબ્દના પ્રયોગથી કામ લેવામાં આવે છે.

કેવળ સામાન્યથી સંસાર પણ વ્યવહારોપયોગી કાર્ય થઇ શકતું નથી. જેમ 'વૃક્ષ ન્યગ્રોધ' આ વાક્યથી વૃક્ષ શબ્દથી જો કે વડ વૃક્ષ પણ સામાન્ય વૃક્ષની અંતર્ગત હોવાથી તેનો વૃક્ષપણાએ કરીને બોધ થઇ શકે છે, છતાં પણ વિશેષ રૂપથી વડપણાએ વડવૃક્ષનો બોધ થાય તેજ કારણથી ન્યગ્રોધ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેમજ અસ્તિ વિગેરે શબ્દમાં વિશેષ પ્રયોગ પણ સમજવા. આ પૂર્વોક્ત સમાધાન સર્વ નિપાતોના વાચક પક્ષમાં સમજવું.

હવે દ્યોતક પક્ષ પ્રમાણે સમાધાન કરવામાં આવે છે—

એક પક્ષીય સમાધાન તે સમાધાન કહી શકાય નહિ. એથી વાચક પક્ષ પછી દ્યોતક પક્ષનું પણ સમાધાન કરવું જરૂરનું છે. અસ્તિ વિગેરે શબ્દોથી પ્રતિપાદન કરેલો અનેકાન્ત રૂપ અર્થ તેજ સ્યાત્ શબ્દથી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. જો કદાપિ સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં ન આવે, તો નિયત એકાન્તને સર્વથા હઠાવીને અનેકાન્તરૂપ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું બહુજ અઘરું થઇ પડે. માટે સ્યાત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

રૂપે માને છે. તથા લિંગ, વચનકારક આદિના ભેદથી વસ્તુ ભિન્ન શબ્દનય માને છે. તેમ પર્યાયની ભિન્નતાથી પણ વસ્તુને ભિન્ન માનવી જોઇએ. એ પ્રકારનો સમભિરૂઢ નયનો મત છે. તેના મતથી ચેષ્ટાદિ ક્રિયા કરવાપણું ઘટનું સ્વરૂપ છે. અને કુટ્ટન આદિ ક્રિયા કરવાપણું તે ઘટનું પરરૂપ છે. જો ચેષ્ટાદિ ક્રિયા કરવાવાળાની માફક કુટ્ટનાદિ ક્રિયા કરવાપણું ઘટનું સ્વરૂપ માનવામાં આવે, તો સંસારમાં તમામ વસ્તુની અર્થક્રિયા એકલા ઘટથીજ થવી જોઇએ. એમ તો કોઇપણ માનતું નથી. અનુભવમાં પણ આવતું નથી. શાસ્ત્રથી પણ વિરૂદ્ધ છે. જો કુટ્ટન ક્રિયાની માફક ઘટનક્રિયાથી પણ અસત્ત્વ માનવામાં આવે તો ઘટથી જલાહરણ ક્રિયા ન થવી જોઇએ, માટે ચેષ્ટન ક્રિયાથી ઘટમાં સત્ત્વ અને કુટ્ટનાદિ ક્રિયાથી ઘટમાં અસત્ત્વ માનવું.

આવી રીતે દરેક પદાર્થની અંદર સ્વરૂપ–પરરૂપને લઇને સત્ત્વ–અસત્ત્વની વ્યવસ્થા જાણી લેવી.

હવે સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયને લઇને તથા પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયને લઇને પણ ઘટની અંદર સત્ત્વાસત્ત્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે. જે ઘડો માટીથી બનાવવામા આવેલો હોય તે ઘડાનું માટી દ્રવ્ય સ્વરૂપ કહેવાય અને સુવર્ણ, રજત, જસત, લોહ, ત્રાંબુ વિગેરે ધાતુઓ તથા કાષ્ટાદિ વિગેરે તમામ બીજાં દ્રવ્યો તે પરરૂપ કહેવાય. સુવર્ણાદિ દ્રવ્યનો ઘડો બનાવવામાં આવ્યો હોય તો સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય ઘડાનું સ્વરૂપ કહેવાય, અને મૃત્તિકાદિ દ્રવ્ય પરરૂપ કહેવાય. અર્થાત્ જે દ્રવ્યથી ઘડો બનાવવામાં આવેલ હોય તે દ્રવ્ય ઘડાનું સ્વરૂપ કહેવાય. બીજાં સંપૂર્ણ દ્રવ્યો પરરૂપ કહેવાય. અતએવ તેજ દ્રવ્યથી ઘડામાં સત્ત્વ અને પરદ્રવ્યથી ઘડામાં અસત્ત્વ રહે છે. આમ હોવા છતાં પણ જો કદાચ પરદ્રવ્યની માફક

સ્વદ્રવ્યથી પણ અસત્ત્વ માનવામાં આવે તો કોઇપણ દ્રવ્યરૂપ ઘડો રહેજ નહિ. યાને આકાશ-પુષ્પની જેમ ઘડાનો બિલકુલ અભાવજ થવાનો. જો સ્વદ્રવ્યની માફક પરદ્રવ્યથી પણ ઘડાની અંદર સત્ત્વ માનવામાં આવે તો આ ઘડો માટીનો છે પત્થરનો નથી; તથા આ ઘટ છે પટ નથી. આવા પ્રકારના જગત્પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો લોપ થઇ જાય. ઇત્યાદિ દોષોથી મુક્ત થવાની ખાતર સ્વદ્રવ્યથી સત્ત્વ અને પરદ્રવ્યથી અસત્ત્વ માનવું યુક્ત છે.

જે ઘડો જે ક્ષેત્રમાં હોય અર્થાત્ જેટલા આકાશપ્રદેશને અવગાહીને રહેલો હોય તેટલા આકાશપ્રદેશવાળું ક્ષેત્ર તે તે ઘડાનું સ્વક્ષેત્ર કહેવાય, અને તેથી બીજાં ક્ષેત્રો પરરૂપ કહેવાય, માટે સ્વક્ષેત્રથી ઘડામાં સત્ત્વ માનવું. અને પરક્ષેત્રથી ઘડામાં અસત્ત્વ માનવું યુક્ત છે.

જો બીજા ક્ષેત્રની માફક સ્વક્ષેત્રથી પણ ઘડામાં અસત્ત્વ માનવામાં આવે તો ઘટની સત્તા કોઇ પણ સ્થાને ન હોવી જોઇએ, યાને સર્વથા ઘડાનોજ અભાવ હોવો જોઇએ. અને જો સ્વક્ષેત્રની જેમ પરક્ષેત્રથી ઘડામાં સત્ત્વ માનવામાં આવે તો ઘડામાં જગત્-વ્યાપકતા આવી જાય. તેમ થવાથી બીજી કોઇ પણ વસ્તુને કોઇ પણ ઠેકાણે રહેવાનો અવકાશજ મળે નહિ. આવી આપત્તિથી બચવા ખાતર જે ક્ષેત્રમાં છે તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઘડામાં સત્ત્વ માનવું, અને તેથી પરક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસત્ત્વ માનવું.

હવે સ્વકાલથી વિચાર કરવામાં આવે છે.

જે કાલની અંદર ઘટપર્યાયની વિદ્યમાનતા હોય તે કાલ ઘટ પર્યાયનો વર્તમાન કાલ કહેવાય. વસંત ઋતુની અંદર વિદ્યમાન ઘડાનો વર્તમાનકાલ વસન્ત ઋતુજ કહેવાય અને એથી ઇતર

પરરૂપ માનવું જોઈએ. આ યુક્તિથી બીજો પક્ષ અનાદરણીય છે એ ચોક્કસ થયું.

પ્રથમ પક્ષની અંદર જે દોષોનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું, તેનું નિરાકરણ કરી હવે તે પક્ષને પણ નિર્દોષ બનાવવા પ્રયાસ કરીએ.

પ્રથમ પક્ષની અંદર જે અનવસ્થા દોષ આપવામાં આવ્યો તે બીજ—અંકુરની માફક દોષાવહ નથી. કેમકે સ્વરૂપનું પણ સ્વરૂપ જૈન પ્રવચનમાં નિપુણ લોકો સારી રીતે માને છે. પરંતુ જે ઠેકાણે સ્વરૂપનું પણ સ્વરૂપ માનતાં રૂપાન્તરપણું માને વિરૂપતા આવી જાય, તે ઠેકાણે અડચણ આવવાનીજ. જ્યાં સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા થતી હોય ત્યાં સ્વરૂપનું પણ સ્વરૂપ માનવામાં કંઈ પણ અડચણ નથી. જીવાત્માનું ઉપયોગ સામાન્ય સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે, કેમ કે એજ એનું લક્ષણ છે. જે અનુપયોગપણું છે તે જીવાત્માનું પરરૂપ સમજવું. આ બેને લઈનેજ જીવની અંદર સત્ત્વ તથા અસત્ત્વનું ભાન થાય છે.

હવે જીવાત્માનું સામાન્ય ઉપયોગ સ્વરૂપનું પણ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે.

જે જ્ઞાનદર્શનાન્યતર છે તેજ ઉપયોગ સામાન્યનું સ્વરૂપ છે અને એથી બીજું પરરૂપ છે. તેમાં પણ વસ્તુને વિશેષપણે ઓળખવી તે જ્ઞાનોપયોગ,અને વસ્તુને સામાન્યપણે ઓળખવી તે દર્શનોપયોગ કહેવાય છે. આથી ઉલટું પરરૂપ જાણવું.

વિશેષપણે વસ્તુનું ભાન કરાવનાર જ્ઞાનના બે ભેદ છે. એક અસ્પષ્ટ સ્વરૂપ અને બીજું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ. પરોક્ષપણું એ અસ્પષ્ટનું સ્વરૂપ છે અને પ્રત્યક્ષ પણું તે સ્પષ્ટનું સ્વરૂપ છે. પરોક્ષના

-

અસ્તિ ' એવો વ્યવહાર થાય છે. અને પરરૂપને લઇને નાસ્તિત્વનો વ્યવહાર થાય છે. આ પ્રકારે તેની અંદર પણ અસ્તિત્વનો વ્યવહાર થઇ શકે છે.

હવે મહાસત્તાની અંદર અસ્તિત્વ—નાસ્તિત્વની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

મહાસત્તારૂપ શુદ્ધ દ્રવ્યમાં પણ સ્વપર ચતુષ્ટયને. લઇને વ્યવસ્થા કરવી ઘણી કઠણ છે. કેમકે મહાસત્તારૂપ શુદ્ધ દ્રવ્ય તો સકલ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવરૂપ છે. એનાથી ભિન્ન બીજું દ્રવ્ય છેજ નહિ. તો પણ મહાસત્તારૂપ શુદ્ધ દ્રવ્યમાં પણ સકલ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ. ભાવની અપેક્ષાએ સત્ત્વ માનવામાં આવે છે. અને વિકલ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવની અપેક્ષાએ અસત્ત્વ માનવામાં આવે છે. તેવા પ્રકારે સત્ત્વાસત્ત્વને લઇને અસ્તિ—નાસ્તિની વ્યવસ્થા કરી લેવી.

અહિં કેટલાકો આ પ્રમાણે શંકા કરાવે છે—' કેવળ અસ્તિત્વજ વસ્તુનું સ્વરૂપ હોય શકે, નાસ્તિત્વ નહિ. કેમકે નાસ્તિત્વ તો પરનુંજ આલંબન કરે છે. માટે પરરૂપજ હોવું જોઇએ. કદાપિ પરના આશ્રય કરવાવાળા નાસ્તિત્વને વસ્તુનું સ્વરૂપ માનશો તો પટાદિની અંદર રહેલા રૂપાદિને પણ ઘટનાં સ્વરૂપ તરીકે માનવું પડશે.

તેઓનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરવાનું. ' અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વને વસ્તુના સ્વરૂપ તરીકે આવી રીતે માનવામાં આવે છે કે ઘડાની અંદર સ્વરૂપની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ જે પ્રત્યક્ષથી અનુભવગોચર થાય છે તે ઘડો પટપણાને લઇને પટરૂપે છે, પટરૂપે નથી. તેવા પ્રકારે અબાધિત પ્રતીતિ થાય છે. માટે શંકાને અવસર છેજ નહિ.

પરમાર્થ એ કે—પ્રત્યેક શબ્દોનું પ્રધાન પણે એક કાળમાં સત્ત્વ તથા અસત્ત્વરૂપ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાનું સામર્થ્ય છેજ નહિ. કેમકે એવી શબ્દમાં શક્તિજ નથી.

અસ્તિ શબ્દ પોતે સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયથી સત્ત્વને પ્રતિપાદન કરે છે, અસત્તાને નહિ. તેમજ નાસ્તિ શબ્દ પોતે પરરૂપથી અસત્તાને પ્રતિપાદન કરે છે. સત્તાને પ્રતિપાદન કરવામાં એનું સામર્થ્યજ નથી. અસ્તિ શબ્દને સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ઉભયને પ્રતિપાદન કરનારો માનવામાં નાસ્તિ શબ્દનો પ્રયોગજ નકામો થઇ પડે. બન્નેનું પ્રતિપાદન કરવાનું એકજ અસ્તિ શબ્દમાં સામર્થ્ય મળતું હોય તો બીજા શબ્દો માનવાની જરૂર શી ?

પરંતુ તેવું સામર્થ્ય તો તેમાં છે નહિ છતાં તેનામાં સામર્થ્ય માનવાથી તો તમામ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઇ જવાનો. અતએવ એવા દોષોથી બચવા માટે પ્રધાન પણે સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ઉભયને પ્રતિપાદન કરવાવાળું એક અસ્તિપદ ન માનતાં પ્રધાનપણે સત્ત્વને પ્રતિપાદન કરવાવાળું અસ્તિપદ અને પ્રધાન પણે અસત્ત્વને પ્રતિપાદન કરવાવાળું નાસ્તિપદ જુદું જુદું માનવું જોઇએ. અને જ્યારે સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ ઉભયને એક કાળમાં પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેનો વાચક બીજો કોઇ પણ ન હોવાથી અવક્તવ્ય શબ્દથી વ્યવહાર કરવો.

અહિં કોઇ એવી શંકા કરે કે-' દરેક પદો જ્યારે આવી રીતે એકજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરશે ત્યારે તો નાના અર્થને પ્રતિપાદન કરવાવાળા ગવાદિ પદાર્થોનો ઉચ્છેદ થઇ જશે.' એવી શંકા કરનારે સમજવું જોઇએ કે ' ગવાદિ પદો પણ નાના અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તે પણ વાસ્તવિક રીતે તો જુદા જુદાજ

તો માનવું પડશે કે જેમ અવક્તવ્ય પદ તેવા પ્રકારના ઉભય ધર્મવાળીવસ્તુની બોધકમાં સંકેતિત છે તેવીજ રીતે બીજું પણ કોઇ એક પદ તેવા પ્રકારના અર્થનું વાચક રહો.

જો આના ઉત્તરમાં કોઇ એમ કહેવા માગે કે તેવાં પ્રકારના સંકેતવાળું કોઇ પણ બીજું પદ ઉભય ધર્મવાળી વસ્તુના બોધનમાં સામર્થ્ય ધરાવતું નથી તો અમારે પણ જોર દઇ કહેવું પડશે કે અવક્તવ્ય પદ પણ કેવી રીતે તેવા પ્રકારના ધર્મવાળી વસ્તુના બોધનમાં સામર્થ્યને ધારણ કરી શકે. વિચારવા જેવું છે કે જેમ સંકેતવાળા બીજા પદો સત્ત્વાસત્ત્વાદિ ઉભય ધર્મવાળા વસ્તુનો બોધ થઇ શકતો નથી તેવી રીતે અવક્તવ્ય પદથી પણ તેવા પ્રકારની વસ્તુનો બોધ પણ કેવી રીતે થઇ શકે ? વળી જેમ સંકેતિત બીજા પદોથી સત્ત્વ તથા અસત્ત્વનો બોધ ક્રમથી થાય છે, તેમ અવક્તવ્ય પદથી પણ ક્રમથીજ બોધ થવો જોઇએ. કેમકે બેમાંથી કોઇમાં પણ વિશેષતા તો છેજ નહિં. તથા અવક્તવ્ય પદથી પણ વક્તવ્યપણાના અભાવનોજ બોધ થવો જોઇએ પરંતુ સત્ત્વાદિ ધર્મવાળી વસ્તુનો બોધ તો થાયજ ક્યાંથી ? ઉપરોક્ત તમામ શંકાઓનો ઉત્તર નીચે આપવામાં આવે છે.

'**अवक्तव्यो घटः**' આ પ્રયોગથી સર્વથા ઘટ અવક્તવ્ય છે એવો અર્થ જ્યારે નીકળે છે ત્યારે **स्यादस्ति घटः** આ પ્રથમ વાક્યથી ઘટમાં સત્ત્વનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે થઇ શકે ? કેમકે ઘટ તો સર્વથા અવાચ્યજ છે. એથી કરી એ સિદ્ધ થયું કે કોઇ પણ ધર્મની મુખ્યતાને લઇને ઘટ પોતે સત્ત્વાદિ ધર્મવાળો છેજ નહિ.

'**अवक्तव्यो घटः**' એ વાક્યનો પરમાર્થ આવી રીતે સમજવો. સત્ત્વાસત્ત્વાદિ ધર્મોથી જે ઘટ વક્તવ્ય છે. તેજ ઘટ એક

પ્રતિપાદન કરવાની વિવક્ષા થાય, ત્યાં 'જીવાત્મા મનુષ્યોઽસન્નવક્તવ્ય એવ' એવા શબ્દથી વ્યવહાર કરવો.

હવે સાતમા ભાંગાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે.

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति सदं-शासदंशप्राधान्यकल्पनया युगपद्विधिनिषेधानिर्वचनीय-कल्पनाकल्पनाविभजनया च सप्तमो भङ्गः ।

ભાવાર્થ—અનન્તધર્મવાળા જીવાત્મા મનુષ્યના, સદંશ ચૈતન્યાદિરૂપ સ્વપર્યાયોની સદ્ભાવતા તથા અસદંશ જડતાદિ રૂપ પરપર્યાયોની અસદ્ભાવતાને લઈને ક્રમથી સત્તાસત્તરૂપ ઉભય ધર્મને પ્રતિપાદન કરવાની વિવક્ષા થાય તથા તેજ જીવાત્મા મનુષ્યની અંદર સદંશ તથા અસદંશને લઈને એક કાલમાં પ્રધાનરૂપે સત્તા અસત્ત રૂપ ઉભય ધર્મને સહાર્પિતપણે પ્રતિપાદન કરવાની વિવક્ષા જ્યાં થાય ત્યાં 'જીવાત્મા સદ્ અસંશ્ચ અવક્તવ્ય એવ ચ' એવા શબ્દથી વ્યવહાર કરવો.

હવે ફેર ભાંગાઓ ઉદાહરણદ્વારા વિશેષરૂપથી સમજાવવામાં આવે છે. જેમાં પ્રથમ મનુષ્ય વ્યક્તિને લઈ સંપૂર્ણ સપ્તભંગી ઘટાવવામાં આવશે.

'સ્યાદસ્ત્યેવ જિનદત્તઃ' 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જિનદત્તઃ' આ વાક્યોમાં પ્રતિપાદ્યમાન જે જિનદત્ત વ્યક્તિ, તેનું જિનદત્તપણું એ સ્વરૂપ છે. અને જિનપાલાદિકપણું તેનું પરરૂપ છે. અથવા બાલ્યાદિ ચાર ભિન્નત્વમાં જેવી વિવેક્ષા કરીએ તે ભિન્નપણું તેનું સ્વરૂપ સમજવું. અને બીજી બીજાપણું પરરૂપ સમજવું.

ઉચ્છેદ થઇ જાય, અને એવી રીતે પરરૂપથી અસત્વ માનવામાં આવે તો સર્વથા શૂન્યરૂપ થઇ જવાથી વસ્તુનોજ અભાવ થઇ જવાનો. આ કારણથીજ ચૈતન્યરૂપે સત્વ માનવું અને જડપણારૂપ પરરૂપથી અસત્વ માનવું.

જિનદત્ત વ્યવહારનયથી જે શરીરને અવગાહીને રહેલો હોય તે શરીરરૂપ ક્ષેત્ર તેનું સ્વક્ષેત્ર કહેવાય અને એથી બીજું તે પરક્ષેત્ર સમજવું. આવી રીતે સ્વશરીરરૂપ સ્વક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જિનદત્તમાં સત્વ માનવામાં આવે છે અને એથી પરક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસત્વ માનવામાં આવે છે. અર્થાત્ જિનદત્ત પોતે પોતાના શરીરરૂપ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન હોવાથી તેમાં સત્તા નથી.

નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ જિનદત્ત પોતે પોતાના આત્મ પ્રદેશમાંજ આશ્રિત છે-પ્રતિષ્ઠિત છે. ત્યારે સ્વાત્મપ્રદેશરૂપ જે ક્ષેત્ર તે તેનું સ્વક્ષેત્ર કહેવાય. માટે તે રૂપે તેમાં સત્વ માનવામાં આવે છે અને એથી પરરૂપે અસત્વ માનવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે દરેકમાં સમજવું. જો સ્વક્ષેત્રની માફક પરક્ષેત્રથી પણ જિનદત્તમાં સત્વ માનવામાં આવે તો જગતમાંના બીજા તમામ જીવોનો અભાવજ થઇ જાય. કેમકે તમામની અંદર એકલો જિનદત્ત સત્તા રૂપે રહેલો હોવાથી તથા પરક્ષેત્રની માફક સ્વક્ષેત્રથી પણ જો અસત્વ માનવામાં આવે તો સર્વથા જીવનોજ અભાવ થઇ જાય. માટે સ્વક્ષેત્રથી સત્વ અને પરક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસત્વ જરૂર માનવું જોઇએ.

જિનદત્તે જેટલું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે આયુષ્યકાલ જિનદત્તનો સ્વકાલ સમજવો, અને એથી ઇતર અતીત, અનાગત - લ સમજવો.

હવે જીનદત્તને લઈને ત્રીજો ભાંગો સમજાવવામાં આવે છે.

जिनदत्तः स्यादस्त्येव, स्यान्नास्त्येव.

જીનદત્ત પોતે ક્રમાર્પિત સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ, અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ સત્વ તથા પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ, અને પરભાવની અપેક્ષાએ અસત્ત્વરૂપ ઉભય ધર્મવાળો છે. પ્રત્યેક સત્તાસત્વની અપેક્ષાએ સતાસત્વરૂપ ઉભય ધર્મને જુદા માનવા જરૂરના છે. આ વાતનું પૂર્વે સારી રીતે સમર્થન કરેલ હોવાથી અહિં વધુ લખવું તે પિષ્ટપેષણજ ગણાય.

જ્યારે ક્રમિક સતાસતરૂપ ઉભય ધર્મને પ્રધાનભાવે જીનદત્તની અંદર માનવાં હોય ત્યારે પ્રત્યેક સત્વ તથા અસત્વને ગૌણરૂપ પણ વસ્તુની અંદર માનવા. એવી રીતની વ્યવસ્થા દરેકમાં સમજવી.

હવે ચતુર્થ ભાંગો જીનદત્તમાં ઘટાવવામાં આવે છે.

' **जिनदत्तः स्यादवक्तव्यमेव** '

એક કાલમાં એક સાથે પ્રધાનરીતે જીનદત્તની અંદર સ્વપરદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવને લઈને સત્વ તથા અસત્વરૂપ બન્નેનું સમર્થન કરવાનું સામર્થ્ય બીજા કોઈપણ શબ્દમાં ન હોવાને લીધે ચોથો ભાંગો માનવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક અસ્તિ, નાસ્તિ શબ્દો જુદી જુદી રીતે પૃથક્પણે સત્વ તથા અસત્વને પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ એક કાલમાં એક સાથે પ્રધાનપણે ઉભય ધર્મનું પ્રતિપાદન કરી શકતા નથી તથા ક્રમિક અસ્તિ નાસ્તિ શબ્દો પણ ક્રમિક સતાસતરૂપ ઉભયનું

હવે છઠ્ઠો ભાંગો ઘટાવવામાં આવે છે,

जिनदत्त स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्य एव.

ભાવાર્થ—અનન્ત ધર્મવાળા જીનદતની અંદર કોઈ એક અંશે વિદ્યમાન સુખાદિ ધર્મોને પણ પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી અસત્વરૂપે માનવામાં આવે છે. અને બીજા અંશમાં જ્ઞાનાદિ ધર્મોનું આલંબન કરવાથી એક સાથે એક કાલમાં પ્રધાન પણે સ્વપર દ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયથી સત્વાસત્વ ઉભયનું અસ્તિનાસ્તિ શબ્દવડે પ્રતિપાદન નહિ થઇ શકવાથી અવક્તવ્ય શબ્દથી પ્રતિપાદન કરેલ અને સહાર્પિતપણે રહેલ સત્વાસત્વ પણ જીનદતના પૂર્વોક્ત અંશમાં માનવામાં આવે છે.

સાતમો ભાંગો ઘટાવવામાં આવે છે,

जिनदत्तः स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्य एव च.

ભાવાર્થ—અનેક ધર્મવાળા જીનદતની અંદર સુખાદિ અંશને આલંબન કરવાથી સ્વપરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયવડે બતાવેલ અને ક્રમિક અસ્તિનાસ્તિ ધર્મથી પ્રતિપાદન કરેલું ક્રમિક સત્વાસત્વ જિનદત્તના એક અંશમાં મનાય છે. તથા તેનાજ અપર અંશમા સ્વપરધર્મોનું આલંબન કરવાથી એક સાથે એક કાલમાં પ્રધાનપણે સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટય કરી બતાવેલ સત્વાસત્વનું અસ્તિ નાસ્તિ શબ્દવડે પ્રતિપાદન નહિ થઇ શકવાથી અવક્તવ્ય શબ્દવડે પ્રતિપાદન કરેલ સહાર્પિત સત્વાસત્વ પણ જીનદતના પૂર્વોક્ત અંશમાં માનવામાં આવેલ છે.

આ પ્રકારે દરેક જીવની અંદર સપ્તભંગી ઉતારવી અને યુક્તિપૂર્વક સાપેક્ષપણે દરેકમાં ઘટાવવી.

આ પ્રકારનો કોઇનો પણ અનુભવ હોતોજ નથી કે જગતમાં એકલું કપડુંજ છે બીજી ચીજો છેજ નહિ. માટે સ્વદ્રવ્યની માફક પરદ્રવ્યથી સત્તા ન માનતાં સ્વદ્રવ્યથી સત્વ અને પરદ્રવ્યથી અસત્વ એ રીતે જુદું માનવું.

જો પરદ્રવ્યની માફક સ્વદ્રવ્યથી પણ વસ્તુમાં અસત્વ માનવામાં આવે તો વસ્તુનો જગતમાંથી બિલકુલ અભાવજ થઇ જાય. આ કારણથી પરદ્રવ્યની જેમ સ્વદ્રવ્યથી વસ્તુમાં અસત્તા ન માનવી. કિંતુ ઘેટાં, બકરાં, ઉંટ, અગ્નિનાં ઉંદર, વિગેરેના વાળ તથા સૂત્ર વિગેરે જે દ્રવ્યથી કપડું બનાવેલ હોય તે દ્રવ્યથી તેમાં સત્તા માનવી, અને તેથી અન્ય બીજા દ્રવ્યોથી અસત્તા માનવી.

એવી રીતે 'घटः स्यादस्त्येव' એ પ્રકારના પ્રથમ ભાંગો તથા 'स्यान्नास्त्येव घटः' એ પ્રકારનો બીજા ભાંગાનું નિરૂપણ વસ્તુની અંદર સ્વબુદ્ધિબળથી જાણી લેવું.

હવે ક્ષેત્રને આશ્રય કરી બતાવવામાં આવે છે.

જે વસ્તુ જેટલા આકાશ પ્રદેશને અવગાહીને રહેલું હોય તેટલા આકાશપ્રદેશ તે વસ્તુનું સ્વક્ષેત્ર કહેવાય. અને એથી બીજા પ્રદેશો પરક્ષેત્ર કહેવાય. માટે સ્વક્ષેત્રથી વસ્તુમાં સત્તા માનવી અને પરક્ષેત્રથી અસત્તા માનવી. અને જો કદાપિ સ્વક્ષેત્રની માફક પરક્ષેત્રને લઇને સત્તા માનવામાં આવે તો કોઇ પણ સ્થાનમાં વસ્તુને રહેવુંજ ન જોઇએ. અતએવ સ્વક્ષેત્રથી સત્વની માફક પરક્ષેત્રથી અસત્વને પણ જરૂર જુદું માનવું જોઇએ.

હવે કાળને આશ્રયી કહેવાશે.

વ્યવહાર કરવામાં આવે છે અને તેનીજ અંદર પૂર્વોક્ત રીતે અવક્તવ્યનો પણ વ્યવહાર માનવામાં આવે છે.

સાતમા ભાંગાનું સ્વરૂપ.

ઘટઃ સ્યાદસ્ત્યેવ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ, સ્યાદવક્તવ્યમેવ ચ

અર્થાત્ અનેક ધર્મવાળા વસ્તુની અંદર જેવા પ્રકારના લાંબા પહોળા અંશ હોય તેવા પ્રકારના લાંબા પહોળા અંશને લઇને સ્વરૂપથી સત્વ તથા જલધારણરૂપ પરરૂપે અસત્વ, ક્રમાર્પિત અસ્તિ—નાસ્તિ શબ્દોએ પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી ક્રમિકરૂપે માનવામાં આવે છે. તેમજ તેનીજ અંદર બીજા અંશનો આશ્રય કરવાથી પૂર્વોક્ત રીતે અવક્તવ્ય પણ માનવામાં આવે છે. એમ સર્વત્ર સર્વ વસ્તુની અંદર સપ્તભંગી ઘટાવવી.

— —

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्य एव ' આ પ્રકારના સાતમા ભાગાન ઉપર્યાંત દ્રવ્યપર્યાયને લઇને સમજવી.

હવે દ્રવ્યપર્યાયની ભિન્નતા વિષે કહેવામાં આવે છે.

દ્રવ્ય એજ પારમાર્થિક વસ્તુ છે, તેનાથી ભિન્ન પર્યાય નામને કોઇ પદાર્થ છેજ નહિ. માટે ' **स्यादस्त्येव** ' એ પ્રથમ ભાંગો માનવો, બીજા ભાંગાઓ બીલકુલ માનવાજ નહિ. આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવાવાળા સાંખ્ય લોકોએ પણ સમજવું જોઇએ દ્રવ્યની માફક પર્યાય પણ પૃથક્રૂપથી અનુભવગોચર થાય છે.

પર્યાય નહિ માનવાથી કોઇ પણ જાતનો વ્યવહાર પણ થઇ શકશે નહિ. આ મનુષ્ય છે, આ દેવ છે, આ પશુ છે, આ નરક છે, આ બાલ્યાવસ્થાવાળો છે, આ યુવાવસ્થાવાળો છે અને આ વૃદ્ધાવસ્થાવાળો છે એ પ્રકારના જીવના પર્યાયો તથા આ માટીનો, આ સોનાનો, આ ચાંદીનો, આ લોઢાનો, આ ત્રાંબાનો, આ કાષ્ઠ વિગેરેનો ઘડો છે; તેમજ આ સોનાનું કડું, આ કંદોરો, આ સૂતનું કપડું વિગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્યના પર્યાયો; આ ઘટાકાશ, આ પટાકાશ, તથા અતીતકાલ, વર્તમાનકાલ, અનાગતકાલ, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, નવું, આ પુરાણું, આ થવાવાળું વિગેરે આકાશ કાલ દ્રવ્યના પર્યાયોનો વ્યવહાર જે આબાલ ગોપાલ પ્રસિદ્ધ છે તેનો પણ તેના મત પ્રમાણે તો લોપજ થઇ જવાનો. માટે દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્નરૂપે પર્યાય નામના પદાર્થને અવશ્ય માનવો જોઇએ.

પર્યાય તેજ તત્ત્વ છે. એથી ભિન્ન દ્રવ્યરૂપ કોઇ પણ નિત્ય પદાર્થ છેજ નહિ. તથા પ્રત્યેક ક્ષણની અંદર ભિન્ન ભિન્ન પરિણામો દેખવામાં આવતાં હોવાથી પર્યાય પણ ક્ષણિક છે. આવા પ્રકારની યુક્તિને લઇને ' **नास्त्येव द्रव्यं** ' મુખ્ય વૃત્તિથી કોઇપણ દ્રવ્ય

વ્યવસ્થા સમજવી. આ પ્રકારે અભેદ્ય વજ્રતુલ્ય અનેકાન્ત સિદ્ધાન્તરૂપી પ્રાકારમાં મિથ્યા અનેકાન્તવાદિઓએ કરેલા સહામય આવાઝપી ગોળાનો પ્રવેશ કોઈ રીતે, કોઈ પણ કાળે થઈ શકે જ નહિ.

કેટલાક લોકોની આવા પ્રકારની શંકા છે કે, અનેકાન્તની અંદર સપ્તભંગીની પ્રવૃત્તિ છે કે નહિ? તે શંકા નિર્મૂલ કરવા માટે જે તેઓને એમ સમજાવવામાં આવે કે અનેકાન્તની અંદર પણ અમો સપ્તભંગીની પ્રવૃત્તિ માનીએ છીએ, તો સપ્તભંગીના બીજા ભાંગાનું આશ્રય કરવાથી અનેકાન્તનો નિષેધ જે એકાન્ત રૂપ છે તેને માનતાં જૈનસિદ્ધાંતના મૂલમાંજ આઘાત થવાથી સર્વથા અનિષ્ટ જ ગણાય. તથા તેવી રીતે સપ્તભંગી માનતાં અનવસ્થા રૂપ રાક્ષિણીનો પણ સંભવ થઈ શકે. પ્રથમ પક્ષ એકલો માનવામાં આવા પ્રકારની વિપત્તિઓ આવી પડે છે.

અનેકાન્તની અંદર સપ્તભંગીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી એ પ્રકારના દ્વિતીય પક્ષ માનવામાં મૂલનોજ નાશ થાય છે. કેમકે સર્વ પદાર્થો સપ્તભંગીથી યુક્ત છે એવા પ્રકારનો જે જૈન સિદ્ધાન્ત છે તેનોજ આઘાત થવાનો. અતએવ એકલો દ્વિતીય પક્ષ માનવામાં પણ વિપત્તિઓ આવી પડવાની.

સમાધાન—જેમ અનેકાન્તના બે ભેદ છે. એક સમ્યક્ અનેકાન્ત અને દ્વિતીય મિથ્યા અનેકાન્ત. તેવી રીતે એકાન્તના પણ બે ભેદ સમજવા. એક સમ્યક્ એકાન્ત અને બીજો મિથ્યા એકાન્ત. તેમાં પણ સમ્યગ્ અનેકાન્ત પ્રમાણ રૂપ છે અને મિથ્યા અનેકાન્ત તો પ્રમાણાભાસ રૂપ છે. તેનું સ્વરૂપ પણ નીચે બતાવવામાં આવે છે.

આવ્યો ગણાય કે જ્યાં દોષાત્મક રૂપ હોય, પરંતુ બીજ અંકુરની માફક આ ઠેકાણે અન્તરપાત દોષરૂપ નથી.

વ્યાઘાત દોષ પણ ત્યાં આવી શકે કે જ્યાં કેવળ અનેકાન્તને માનવામાં આવેલો હોય, એકાન્તને બીલકુલ માનવામાં ન આવેલો હોય. પરંતુ આ ઠેકાણે તો અનેકાન્તના નિષેધરૂપ સમ્યગ્ એકાન્ત નયરૂપને તો સારી રીતે આદરપૂર્વક માનવામાં આવેલો હોવાથી વ્યાઘાત દોષની આશંકા પણ આકાશ પુષ્પ સમાન સમજવી. જૈનસિદ્ધાન્તમાં તો એકાન્તને લઈને સ્યાદસ્તિ એ પ્રથમ ભંગ તથા સમ્યગ્ એકાન્તને લઈને સ્યાન્નાસ્તિ એ દ્વિતીય ભંગ માનવામાં આવે છે. અર્થાત્ એકાન્ત છે નહિ એમ કહેતાં સમ્યગ્ અનેકાન્ત છે. આવી રીતે માનવામાં કોઈપણ દોષની ઉપસ્થિતિ થતી નથી.

જૈનસિદ્ધાન્તમાં વસ્તુનો નિર્ણય પણ પ્રમાણ નય સિવાય થઈ શકતો નથી. માટે નયરૂપ સમ્યગ્ એકાન્ત માન્યા સિવાય પણ વસ્તુગતે વસ્તુની ઓળખાણ થવી અસંભવપ્રાય સમજવી.

કદાચ પૂર્વપક્ષિ લોકો પ્રશ્ન કરે કે તમોએ માનેલો નય નામનો પદાર્થ પોતે પ્રમાણરૂપ છે કે અપ્રમાણરૂપ છે. જો તેને પ્રમાણ રૂપ માનશો તો પ્રમાણમાંજ અન્તર્ભૂત થવાથી અલગ માનવો નકામો છે. અને જો નયને પ્રમાણરૂપ માનવામાં ન આવે તો વંધ્યાપુત્રની માફક અપ્રમાણિક પદાર્થદ્વારા વસ્તુસિદ્ધિ કદાપિ થઈ શકેજ નહિ. આવા પ્રકારની શંકાનો ઉત્તર પણ નીચે પ્રમાણે સમજવો.

સમુદ્રના એક બિંદુને તમારા હાથમાં મૂકી પૂછવામા આવે કે આ સમુદ્રના બિંદુને તમે સમુદ્રરૂપ માનો છો કે અસમુદ્રરૂપ ? પ્રથમ પક્ષ યાને સમુદ્રના એક બિંદુને સમુદ્રરૂપ માનવામાં તો

'स्याद्स्त्येव अनित्यत्वं' તથા 'स्यान्नास्त्येव अनित्यत्वं' આ બન્ને ભાંગાનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો. અનેક ધર્મવાળા ઘટાદિપદાર્થમાં પર્યાયાર્થિક નયનું આલંબન કરવાથી અનિત્યત્વ રહેલ છે અને તેજ ઘટાદિની અંદર દ્રવ્યાર્થિક નયના આલંબનથી અનિત્યપણાનો નિષેધ અર્થાત્ નિત્યપણું માનવામાં આવે છે. સારાંશ કે ઘડાના આકારનો નાશ થવા છતાં પણ માટી રૂપે તિરોભાવથી ઘડાનું વિદ્યમાનપણું હોવાથી ઘડો નિત્ય છે એવી દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતા છે.

'अनित्यत्वं स्याद्स्त्येव स्यान्नास्त्येव' એ પ્રકારના ત્રીજા ભાગાનો અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો.

ક્રમવાળા દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક નયનો આશ્રય કરવાથી ઘડાની અંદર ક્રમિક નિત્યપણું તથા અનિત્યપણાનું પ્રતિપાદન ત્રીજા ભાંગાથી થઈ શકે છે.

ચતુર્થ ભાગો—'अनित्यत्वं स्यादवक्तव्यमेव' અર્થાત્ એક કાળમાં એક સાથે પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન નહિ કરવામાં આવેલા એવા અનિત્યત્વ તથા નિત્યત્વરૂપ ઉભયને સહાર્પિતપણે અવક્તવ્ય શબ્દથી પ્રતિપાદન કરવું.

પાંચમો ભાંગો—अनित्यत्वं स्याद्स्त्येव स्यादवक्तव्यमेव च અર્થાત્ પર્યાયાર્થિક નયનું આલંબન કરવાથી ઘટના એક અંશમાં અનિત્યપણું અને બીજા અંશમાં પૂર્વોક્ત રીતે અવક્તવ્યપણું સમજવું.

છઠ્ઠો ભાંગો—'अनित्यत्वं स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेव च'—અર્થાત્ દ્રવ્યાર્થિક નયના આલંબનથી અનિત્યપણું છે અને બીજા અંશમાં પૂર્વોક્ત રીતે અવક્તવ્યપણું પણ સમજવું.

માન્ય પોતેજ એક તથા અનેક સ્વરૂપ છે અને વ્યક્તિરૂપે અનેક છે તો પણ સ્વસ્વરૂપથી તો સત્ત્વ એકજ છે. પૂર્વમાં જે કહેવામાં આવેલ છે કે સત્ત્વાદિક રૂપથી પણ વસ્તુમાં ઐકયતા નથી એનો ભાવાર્થ એ સમજવો કે—એકયતાના નિષેધમાં સર્વથા એવું તાત્પર્ય ન લેવું; કિન્તુ કથંચિદ્ ઐકયતા માની લેવી એમાં કશો બાધ નથી. અથવા તો સામાન્ય સંગ્રહ નયની અપેક્ષાથી કથંચિત્ સર્વ વસ્તુમાં પણ ઐકય માનવામાં સામાન્ય વાદિઓને પણ કોઈ જાતની અડચણ નથી અને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ દરેક વસ્તુનાં સ્વરૂપો ભિન્ન છે તથા દરેકનાં લક્ષણ અને કાર્યો પણ ભિન્ન છે. આ હેતુએ દરેક વસ્તુની અંદર જ્યારે વ્યવહારની અપેક્ષાએ ભિન્નતા રહેલી છે ત્યારે તેજ નયની અપેક્ષાએ ઐકયતા રહે તે વ્યાજબી ન ગણાય. અર્થાત્ કથંચિત્ અનેકપણું માનવામાં કોઈ પ્રકારનો વાંધો નથી.

જ્યાં સર્વ વસ્તુમાં સામાન્ય સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ કથંચિત્ ઐકયતા રહેલી હોય ત્યાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અનેકપણું પણ કથંચિત્ જાણી લેવું, એમાં સંશય કરવા જેવું નથી. અને જ્યાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અનેકપણું રહેલું છે ત્યાં સામાન્ય સંગ્રહની અપેક્ષાએ એકપણું માનવામાં લગાર પણ હરકત જેવું નથી. એમ ન માનતાં મિથ્યા એકાન્તનો પ્રવેશ થવાનો. બીજું એ કે એકપણું પણ જ્યાં સુધી અનેક વ્યક્તિમાં અનુગત રૂપે એક ધર્મ તરીકે માનવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બની શકે જ નહિ. અને એકપણા વિના સાદૃશ્યપણું બની શકે નહિ. સાદૃશ્યનો પ્રયોગ જે જેનાથી ભિન્ન હોય અને તેમાં રહેલા ધર્મો ઘણા મળતા આવતા હોય ત્યાં જ થાય છે. જેમકે 'चन्द्रवन्मुखं' આ મુખ ચંદ્ર જેવું છે અર્થાત્ ચંદ્રમાં રહેલું આલ્હાદ જનકપણું તથા

જ્યાં શીત હોય ત્યાં ઉષ્ણપણું ન હોયજ, અને જ્યાં ઉષ્ણપણું હોય ત્યાં શીતપણું ન હોય, તથા જ્યાં છાયા હોય ત્યાં આતપ ન હોય. કેમકે તેઓનો પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વભાવ છે. તેમજ પ્રકૃતમાં પણ એકની અંદર પરસ્પર વિરૂદ્ધ તથા વિધિ પ્રતિષેધ રૂપ જે અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ તેનો પણ સંભવ કેવી રીતે થઇ શકે. કેમકે વિધિરૂપે ભાન થવાથી અસ્તિત્વ તો ભાવરૂપ છે, અને પ્રતિષેધ રૂપે ભાન થવાથી નાસ્તિત્વ અભાવરૂપ છે, માટે જ્યાં અસ્તિત્વ હોય ત્યાં નાસ્તિત્વ ન રહેવું જોઇએ, અને જ્યાં નાસ્તિત્વ હોય ત્યાં અસ્તિત્વને ન રહેવું જોઇએ. આથી એ સિદ્ધ થયું, કે વિરોધ દોષ આવવાથી અનેકાન્ત વાદ પણ ન માનવો જોઇએ.

હવે અન્ય લોકોએ મુકેલો બીજો દોષ બતાવવામાં આવે છે. અસ્તિપણાનું અધિકરણ ભિન્ન છે અને નાસ્તિપણાનું પણ અધિકરણ ભિન્ન છે. માટે અધિકરણ ભિન્ન હોવાથી એક ઠેકાણે અસ્તિ નાસ્તિની સંભાવના પણ થઇ શકે નહિ.

તૃતીય દોષ એ કે—અનેકાન્ત માનવામાં અનવસ્થા દોષ પણ આવે છે. જે રૂપે અસ્તિપણું હોય તે રૂપ પણ અસ્તિનાસ્તિ સ્વરૂપ કહેવું પડશે. તે અસ્તિનાસ્તિપણું પણ સ્વરૂપ તથા પરરૂપથી કહેવું પડશે. અને તે સ્વપર રૂપમાં પણ પ્રત્યેકનું અસ્તિનાસ્તિપણું બીજા સ્વપર રૂપથી કહેવાનું. આવી રીતે માનવામાં અનવસ્થા દોષનું આક્રમણ થાય છે; કેમકે અપ્રામાણિક પદાર્થ પરંપરાની કલ્પનાની અવિશ્રાન્તિનું નામજ અનવસ્થા કહેવામાં આવે છે. માટે તે દોષગ્રસ્ત હોવાવાળો અનેકાન્તવાદ કેવી રીતે મનાય.

ચોથો શંકર દોષ એવી રીતે કે—જે રૂપથી સત્ત્વ હોય તેજ રૂપથી અસત્ત્વ કેવી રીતે મનાય તથા જે રૂપથી અસત્વ હોય તેજ

પ્રતિબધ્યપ્રતિબંધક નામનો વિરોધ પણ અહિં ઘટતો નથી. જે ઠેકાણે ચંદ્રકાન્તમણિનું વિદ્યમાનપણું હોય તે ઠેકાણે અગ્નિથી દાહ બીલકુલ થઈ શકે નહિ. એજ કારણે ચંદ્રકાન્તમણિને અંદર દાહપ્રતિબંધકતા માનવામાં આવેલ છે અને અગ્નિમાં પ્રતિબધ્યતા માનવામાં આવેલી છે. માટે જ્યાં જેનો પ્રતિબંધક હોય ત્યાં તેનાથી બીલકુલ કાર્ય થઈ શકેજ નહિ. તેમજ પ્રકૃતમાં પણ અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વમાં પ્રતિબધ્યપ્રતિબંધક નામનો વિરોધ બીલકુલ માલુમ પડતો નથી. અસ્તિત્વકાલમાં નાસ્તિત્વનો પ્રતિબંધ થતો હોય તો આવો વિરોધ આવી શકે, પરંતુ એમ તો છેજ નહિ. કેમકે સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ દશામાં પણ પરરૂપથી નાસ્તિપણું અનુભવગોચર થાય છે માટે અનેકાન્તરૂપી વજ્રમય કોટની અંદર એકાન્તિક કાષ્ઠમય ગોળારૂપી વિરોધના અવકાશનો ભય તો હોયજ ક્યાંથી ?

સહાનવસ્થાન નામના ત્રીજા વિરોધ લક્ષણનો પણ આ સ્થળે અવકાશ નથી. સહાનવસ્થાન લક્ષણવિરોધ તો ત્યાંજ હોઈ શકે કે જ્યાં કાલક્રમથી પર્યાયનું વર્ત્તાવપણું હોય. જેમ આમ્રફલમાં નીલતા અને પીતતાની સાથે વિરોધ છે. કારણ કે આમ્રફલમાં ઉત્પન્ન થતું જે પીતપણું તેજ પૂર્વકાલમાં ઉત્પન્ન થએલી શ્યામતાને નાશ કરી દે છે. અર્થાત્ જ્યારે કેરી પાકી થાય છે અને તેમાં પીળાપણું આવે છે ત્યારે તે પીળાપણું પોતેજ પૂર્વના રંગને નાશ કરી દે છે.

એવી રીતે નીલતાની સાથે પીતતાનો સહાનવસ્થાન લક્ષણ વિરોધ સમજવો, તેમજ છાયાની સાથે આતપનો પણ વિરોધ સમજવો. જ્યારે આતપ ઉત્પન્ન થાય ત્યારેજ પૂર્વ ઉત્પન્ન થએલ છાયાનો તે ઠેકાણે નાશ કરીનેજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવીજ રીતે

પૃથ્વ્યાદિ એક એક સ્વરૂપ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ કેમકે ઘટની અંદર પણ પૃથ્વી વિગેરે તત્ત્વો હોવાથી ત્યાં પણ ચૈતન્યની આપત્તિ આવી જાય. પરંતુ પૃથ્વી આદિ એક અનેકાત્મક છે આવી રીતે તેઓ માને છે, તે જોતાં ચાર્વાક લોકોથી પણ અનેકાન્તવાદનું ખંડન થઇ શકે તેમ નથી.

હવે મિમાંસકને મતે અનેકાન્તવાદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

એકજ જ્ઞાન પ્રમાતૃ, પ્રમિતિ અને પ્રમેયરૂપ છે, એવો મિમાંસકોનો સિદ્ધાન્ત છે. કારણ કે ઘટને હું જાણું છું એવા પ્રકારનો અનુભવ તો થાય છેજ. એથી તેઓ જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યપણું પણ સ્વતઃ માને છે. અનેક પદાર્થ નિરૂપિત વિષયતાવાળું એકજ જ્ઞાન તે લોકો માને છે. અને વિષયતાને પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ માને છે. અતએવ તેવા પ્રકારની વિષયતા ત્રણ સ્વરૂપ એક જ્ઞાનને માનવાવાળા મિમાંસકોથી પણ કોઇ રીતે અનેકાન્તવાદનો અસ્વીકાર થઇ શકવાનો નથી. એવી રીતે દરેક મતને અનુસારે અનેકાન્તવાદનું પ્રતિપાદન કરી લેવું. ઇતિ શમ્.

સમાપ્ત.

પૃથ્વ્યાદિ એક એક સ્વરૂપ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે ઘટની અંદર પણ પૃથ્વી વિગેરે તત્વો હોવાથી ત્યાં પણ ચૈતન્યની આપત્તિ આવી જાય. પરંતુ પૃથ્વી આદિ એક અનેકાત્મક છે આવી રીતે તેઓ માને છે, તે જોતાં ચાર્વાક લોકોથી પણ અનેકાન્તવાદનું ખંડન થઇ શકે તેમ નથી.

હવે મિમાંસકને મતે અનેકાન્તવાદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

એકજ જ્ઞાન પ્રમાતૃ, પ્રમિતિ અને પ્રમેયરૂપ છે, એવો મિમાંસકોનો સિદ્ધાન્ત છે. કારણ કે ઘટને હું જાણું છું એવા પ્રકારનો અનુભવ તો થાય છેજ. એથી તેઓ જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્યપણું પણ સ્વતઃ માને છે. અનેક પદાર્થ નિરૂપિત વિષયતાવાળું એકજ જ્ઞાન તે લોકો માને છે. અને વિષયતાને પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ માને છે. અતએવ તેવા પ્રકારની વિષયતા ત્રણ સ્વરૂપ એક જ્ઞાનને માનવાવાળા મિમાંસકોથી પણ કોઇ રીતે અનેકાન્તવાદનો અસ્વીકાર થઇ શકવાનો નથી. એવી રીતે દરેક મતને અનુસારે અનેકાન્તવાદનું પ્રતિપાદન કરી લેવું. ઇતિ શમ્.

સમાપ્ત.